

“Kat” Kelimesinin Coğrafi ve Semantik Yolculuğu Üzerine

Ahmet Bican Ercilasun*

Özet: Türkçe “kat” kelimesi; “misil”, “etaj”, “elbise takımı” vb. çeşitli anlamlar taşıyan bir kelimedir. Bazı Türk bölgelerinde “kata” biçimi de vardır. Eski Türkçeden bugüne bütün Türk dünyasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Balkanlara da uzanmış, hatta “etaj” anlamında Hırvatçaya da girmiştir. Kelime Kırgızcada “kabat”, Özbekçede “kavat” olarak kullanılmaktadır. Özbeklerde “iki kavat (hamile)”, “kırk kavat (lahana)” gibi ilgi çekici birleşik yapıları da vardır. Bu makalede “kat” sözünün, değişik biçim ve türevlerinin Orta Asya’dan Balkanlara uzanan coğrafi ve semantik yolculuğu incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: kat, Türkçe, coğrafi yolculuk, semantik yolculuk

On The Geographic and Semantic Journey of Word “kat”

Abstract: In Turkish “kat” word means “misil”, “etaj”, “elbise takımı” etc. In some regions it is used as “kata”. This word is used since Old Turkic in all Turkish world broadly. And also it is used in Balkans and moreover in Croatian by mean “etaj”. This word is used as “kabat “ in Kirghiz and as “kavat” in Uzbek Turkish. In Uzbek Turkish this word has interesting compound forms as “iki kavat (hamile)” and “kırk kavat (lahana)”. In this paper the semantic and geographic journey of word “kat” and its different and derivative forms will be examined.

Key Words: kat, Turkish, geographic journey, semantic journey

---

* Prof. Dr, Gazi Üniversitesi, (Emekli Öğretim Üyesi)

Türkçe Sözlük'te **kat** için, ayrıntılı olarak verilmiş 12 anlamı, 5 anlama indirmek mümkündür: 1. “Üst üste konulmuş şeylerden her biri, tabaka”: *Evin üst katı, apartman katı, bir kat yufka, bir kat peynir*. 2. “Bükülen veya kıvrılan bir şeyin her kıvrımı”: *kumaşın katı*. 3. “Giyeceklerde takım”: *Bir kat elbise*. 4. Ön, yan; huzur; makam, mevki. 5. “Kez, defa, misil”: *İki kat*. (Türkçe Sözlük 2005: 1102).

Şemseddin Sami'nin verdiği “derece, miktar” (*kat kat*) anlamını (Ş. Sami 1317: 1016) da yukarıdaki beşinci anlam içinde düşünebiliriz.

Tarihî yolculuğu içinde **kat** kelimesine ilk defa Kansu eyaletinin Tun-huang şehrinde, 930 yılında, Köktürk harfleriyle yazılmış Irk Bitig'de rastlıyoruz: *Ulug eb örtenmiş, katıya tegi kalmaduk; bükişe tegi kodmaduk...*”büyük (bir) ev yanmış, en alt katına dek (bir şey) kalmamış; köşesine bucağına dek (bir şey) koymamış...”¹ (Ercilasun 2010: 234). Burada “ev” için kullanılmış olan **kat** kelimesi aynı metnin bir başka yerinde “örtü” için kullanılır: *Tokuz kat öçürgü* “dokuz kat örtü” (Orkun II 1939: 86; Clauson 1972: 593)².

Şüphesiz kelime Ana Türkçe'ye, hatta İlk Türkçe'ye dek uzanıyor olmalıdır. Köktürk bengu taşlarında kelimeye rastlamayışımızın sebebi elbette anıtların konusuyla ilgisi olmadığı içindir. Ancak kelimenin +a ile pekiştirilmiş biçimi³ II. Uybat (E-31) yazıtında görülür: *Üç kata tegzinti* “üç defa döndü (dolaştı)” (Orkun III 1940: 143; Kormuşin 1997: 99). Abakan (E-48) yazıtının dördüncü satırında da **kata** sözü geçer: *üç kata* “üç defa” (Kormuşin 1997: 56). Louis Bazin Yukarı Yenisey'de bulunan yazıtların 8.-10. yüzyıllara ait olduğu düşüncesindedir (Bazin 1991: 115). Yukarı Yenisey coğrafyasından Doğu Türkistan'a, Beşbalık, Hoço, Turfan, Sengim, Yarhoto şehirlerine dönelim. Çeşitli nüshaları bu şehirlerde bulunmuş ve 10. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen (Ş. Tekin 1976: 25-26) Altun Yaruk adlı Budist eserde yine **kata** kelimesini görürüz: *üçünç kata* “üçüncü defa”, *ikileyü kata* “ikinci defa” (Çağatay 1945: 46, 114). **Kata**, Irk Bitig gibi kâğıda yazılmış Köktürk harfli bir başka metinde de geçer: *İkinti kata* “ikinci defa” (Orkun II 1939: 180). En eski metinlerde bir enklitik ile pekiştirilmiş olan **kat**'ın bu metinlerden daha eski tarihlere gideceği muhakkaktır.

1 Orkun II 1939: 75'te *bökişe*. Tercüme: “büyük (bir) ev yanıp bitmiş katına kadar kalmamış zaviesine kadar kalmamışdır.”; Clauson 1972: 593: (a great house was burnt) *katı:ya: tegi: kalmaduk* ‘down to the (ground) floor nothing remained’.

2 Son kelime Orkun tarafından *üçürgü* okunmuş ve “kilim” olarak anlamlandırılmıştır.

3 Clauson *kata*'nın *kat*'tan türediğini, ancak morfolojisinin belirsiz olduğunu, lokatif biçiminden “crasis” yoluyla çıkmış olabileceğini düşünür (Clauson 1972: 596). Marcel Erdal kelimenin *kat-* “ilave etmek” fiilinden kalıplaşmış zarf-fiil olduğu düşüncesindedir (Erdal 2004: 224). James R. Hamilton da -a'yı zarf-fiil eki olarak düşünmüş, ancak bir şüphe belirtisi olarak da soru işaretine yer vermiştir (Hamilton 1998: 183). Bence +A, *tün-tüne* “gece” (Tuhfe 5a), *ancak-ancaka*, *hemen-hemene*, *gelirken-gelirkene*, *yak-yaka* “taraf” örneklerinde de görülen bir enklitiktir (Ercilasun 2008: 44, 52). Aynı anlamda, +la enklitiğiyle yapılmış *katla* kelimesinin varlığı da +a'yı enklitik olarak kabul etmemiz için ayrı bir delildir.

Doğu Türkistan’ın Sengim şehri civarında birkaç nüshası bulunan ve 10. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen Maytrisimit adlı Budist eserde hem **kat**, hem **kata** kelimesi sık sık geçer. **Kat** “tabaka” anlamında kullanılmıştır: *tört kat altunun* “dört kat altın ile”, *altı kat teñri yirinte* “altı katlı tanrılar diyarında”, *yiti kat karımları bolur* “yedi katlı su çukurları vardır”. **Kata** “defa” anlamındadır: *bir kata* “bir defa”, *üküş kata* (Ş. Tekin’de *öküş*) “birçok defa” (Ş. Tekin 1976: 403, 404).

Kelime, Doğu Türkistan’daki Hoço’da bulunmuş bir Mani metninde de “tabaka” anlamında geçer: *ançulayuma bu yer suv on kat kök teñri yaratuktu añar okşayur erti* “öylece bu yer su, on kat mavi gök yaratıldığına ona benziyordu” (DTS 1969: 432).

Türkiye’de bir hayli tanınmış ve “Öyle Yerlerde” adı verilmiş Budist şiirde de **kat** kelimesi İrk Bitig’de olduğu gibi **bük** ile birlikte geçer: *İç teriñ kat bük tagta* “iç-içe, derin, kat-kat, kıvrım-kıvrım dağlarda”. Aynı şiirde kelime tekrar grubu hâlinde de geçer: *Açkaşu turur kat kat tagta* “birbirine bağlı duran kat-kat dağlarda” (Arat 1965: 66-67). Şiir, Tun-huang’daki Bin Buda mağaralarında bulunmuştur. 1028 Tangut istilası sırasında, 107 numaralı mağarada örülen duvar arkasında kalan eserlerden olduğu için tarihi 1028’den daha yeni olamaz. Aynı mağarada bulunan ve yine yazılış tarihi 1028’den eski olan Edgü Ögü Tigin Ayıg Ögü Tigin hikâyesinde de **kat** sözü “tabaka” anlamındadır: *yetti kat karam içinte* “yedi kat hendek içinde” (Hamilton 1998: 30). Demek ki **kat** kelimesi 10. yüzyılda bugünkü Doğu Türkistan’da ve onun daha doğusundaki Kansu’da yaşayan Maniheizt ve Budist Uygurlar arasında “tabaka” anlamında ev, örtü, hendek, altın, dağ vb için kullanılmaktadır. Edgü Ögü Tigin’de “defa” için kullanılan söz ise **kata**’dır: *kaç kata taluyka kirip...* “kaç defa okyanusa girip...” (Hamilton 1998: 22).

10. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Sâ mânî hükümdarı Mansur bin Nüh’un emriyle yapılan ilk Farsça satır altı Kur’an tercümesinin Rylands nüshasında Farsça yanında Türkçe de bulunmaktadır. Türkçe tercüme İspîcab şehrinde gelen iki Türk âliminin yaptığı düşünülmektedir (Ata 2004: XXIII-XXIX). Bu tercümede **kat** kelimesi Arapça “beyne yedey, ‘ind ve Farsça pîş, nezdîk” anlamlarında kullanılmaktadır: *ol kim biziñ katımızda turur* “o ki bizim önümüzde durur”, *Teñriniñ yalawaçı katında olar tururlar* “onlar Tanrı’nın elçisi huzurundadırlar”. “Tabaka” anlamı da bu eserde sıkça geçmektedir: *yėti kat kök* “yedi kat gök” (Ata 2004: 426).

11. yüzyılda, standart Türkçenin kullanıldığı Balasagun ve Kâşgar’da kelime “tabaka; kıvrım; huzur, yan” anlamlarında, yani bugünkü Türkiye Türkçesindeki üç anlamda da kullanılır. Kutadgu Bilig’deki *yiti kat kök* “yedi kat gök” (278), *yiti kat yir* (3464), *yiti kat felek* (4381); DLT’deki *yetti kat kö:k* “yedi kat gök” (yazma 455) örneklerinde “tabaka” anlamı açıktır. Ancak KB’de çok

sık kullanılan *kara (yagız) yir katı(n)* “tabaka” olarak “yer altı” anlamını ifade etmektedir: *yagız yir katındaki altın taş ol* “kara yer altındaki altın taşdır”(213), *bularnı sakıngıl ölümke itin / ökünme yarın bu kara yir katın* “bunları düşün, ölüme hazırlan / yarın bu kara yer altında pişman olma”(1429), *yagız yir katındaki altın kümüş* “kara yer altındaki altın gümüş”(5363). Şu örnekte bu anlam çok daha açıktır: *kerek yir üze tur kerek yir katın / çawıksa özün kör bu edğü atın* “ister yer üstünde ol, ister yer altında / iyi ad ile şöhret bulduktan sonra (fark etmez)”(5572). Şu örnekte de “dağın altı” anlamı var gibidir: *bu tağlar katında çıkar gevherig / kazıp yetrümmezler saña ay arıg* “bu dağlar altında çıkan cevheri / kazıp yetiştiremezler sana ey temiz (insan)”(5364). DLT’de **kat kadrak** “dağın yamacı” anlamında kullanılır (yazma 237). KB’deki şu örnekte de aynı anlam olmalıdır: *özün koldı erse bu za:hid atın / atıñ boldı za:hid özün tağ katın* “zahit adını kendin istediğin için / adın zahit oldu, sen de dağ yamacını (mesken tuttun)” (3915). DLT kelimenin “kat yeri, kıvrım” anlamını da kaydeder: **kat** “bir şeyin kat yeri, kıvrımı”, *to:n katı* “elbise katı” (yazma 161). KB’de **kat** kelimesinin **bük** ile birlikte, “kıvrım” anlamı üzerinden mecazi anlamlar kazandığı da görülür: *maña açsu emdi bu söz bük katı* (870). Burada **söz bük katı**, “sözün ince ve ayrıntılı anlamları, kullanılışları” anlamındadır. Şu örnekte ise **kat bük**, “yalan dolan, kıvrıma” anlamındadır: *bütün çın bolurlar katı yok büki / kişilerke tegmez bularnıñ yüki* “doğru ve dürüstturler, yalan dolanları yoktur / bunların insanlara da yükleri olmaz”(4440).

Kâşgarlı Mahmud “yan, huzur” anlamını Oğuzlara mahsus olarak verir: **kat** Oğuzca. “Yanında, indinde” anlamında bir edat. *Beg katında* “bey huzurunda” (yazma 161). Ancak KB’deki şu örneklerde “yanında, önünde” anlamı vardır: *eren er katında özin kızledi* “gerçek insan başkalarının yanında kendisini gizledi”(3234), *körür erdi közler bu künlük yirig / tünerdi körümez katında erig* “gözler bu güneşli yeri görürdü / (artık) karardı; önündeki insanı göremez (oldu)”(5641).

“Kez, defa” anlamı, Yenisey yazıtlarında, Maytrısimit’te ve Edgü Ögli Tigin’de olduğu gibi DLT ve KB’de de **kata** kelimesiyle ifade olunur: **kata** “kerre” anlamında bir kelime. Buradan *bi:r kata aydım* denir; “bir defa söyledim” demektir (DLT, yazma 541); *öñdün nelük yalwarmadıñ kaç kata birdiñ tawa:r* “önceden niçin yalwarmadın; kaç defa mal (vergi) verdin (verdiğin hâlde)” (DLT, yazma 249); *bu kün öknüp asgı negü ay ata / başın yirke çalsa ulıp miñ kata* “ey baba, bugün pişman olmanın faydası ne / bin defa uluyup başını yere vurmanın (faydası ne)”(KB, 1207), *muni birdiñ emdi maña sen ‘aça: / kılur men munıñ şükri yüz miñ kata* “bunu şimdi bana sen ihsan ettin / bunun için (sana) yüz bin defa şükrederim” (KB, 3058). 12. yüzyıla ait Atebetül’l-Hakayık’ta da “defa” için **kata** kullanılmıştır: *teñizdin kerı:mrek şa:hım miñ kata* “şâhım denizden bin kat daha kerîmdir” (Arat 1951: 46, 85).

Kat, 12. yüzyılın ikinci çeyreğinde Harezmi bölgesinde görülür. Zemahşerî'nin 1128-1144 yılları arasında yazıp Harezmsâh Atsız'a ithaf ettiği Mukaddimetü'l-Edeb'de⁴ **kat** kelimesi “defa, kez, misil” ve “huzur, ön, ind” anlamlarında kullanılır: *iki kat şeva:b kazgandı* (23-8), *iki kat boldı* (161-8), *kat kat kıldı bahşışni* (82-2); *şefa:‘atçı boldı aña bég katında* (174-3), *yağış bilgil fula:n katında ne bar* (175-7). Şu örneklerde **katında**, “konusunda, için” anlamında kullanılmıştır: *körüştü aña kitmek katında* (95-5), *elig tutuştı anıñ birle körüşmek katında* (109-6) (Yüce 1993).

Zeki Velidi Togan tarafından Batı Türkistan'da bulunan ve 12.-13. yüzyıla ait olan bir Kur'an tefsirinde **kat** kelimesi “tabaka; ön, yan, huzur” anlamlarında; **kata** ise “defa” anlamındadır: *yeti kat yernüñ altında turur* “yedi kat yerin altındadır”, *kat kat kılı berür anlarğa* “onlara kat kat fazlasıyla verir”; *menim katında* “benim önümde, yanımda”, *Teñri katında* “Tanrı huzurunda”; *kırk kata okısa* “kırk kez okusa”, *tegme kata* “her defasında” (Borovkov 2002: 148).

Seyhun kıyılarındaki bir Oğuz kasabası olan Rabguzî'nin 1310 yılında Türkistan'ın ortak yazı dili olan Harezmi Türkçesiyle yazdığı Kıyasü'l-Enbiyâ'da **kat**, “kat (tabaka); huzur, yan; takım” anlamlarındadır. Bu eserde “defa” anlamında kullanılan kelime ise **katla**'dır (Ata 1997: 302-304).

Harezmi'nin Kerder şehriden Mahmud bin Ali'nin yazdığı Nehcü'l-Ferâdîs'te **kat**, “kat (tabaka); huzur, yan; (elbise için) takım” anlamlarında; **kata**, “defa” anlamındadır (Ata 1998: 204-206).

Nihayet **kat** kelimesi muhtemelen 12. yüzyılda Kıpçak Türkleriyle birlikte Karadeniz'in kuzeyine ulaşır. 14. yüzyılın başlarında İtalyanlar ve Almanlar tarafından tespit edilmiş Kıpçaklara ait malzeme içinde **kat** kelimesi de vardır ve hem “tabaka”, hem “huzur, kat” anlamlarındadır (Toparlı vd. 2003: 131). Kıpçaklar 13. yüzyıl ortalarında Mısır'da güçlü bir Türk devleti kurunca onlarla birlikte kelime Mısır ve Suriye coğrafyasına da ulaşır. “Huzur, kat” anlamında devrin hemen hemen bütün sözlük ve gramerlerinde görüldüğü gibi edebî ve ilmî eserlerde de görülür. “Tabaka” anlamında kullanılması ise bu coğrafyada daha az tespit edilmiştir. “Defa” anlamında bu bölgede kullanılan kelime **katla**'dır (Toparlı vd. 2003: 131, 132). Mısır coğrafyasından birkaç örnek verelim. 1343 tarihli Tercümân-ı Türkî'de **kat**, Arapça ‘ind’ in karşılığı olarak gösterilir ve *seniñ katunda*, *anlar katunda*, *bizüm katumuzda* gibi örnekler verilir (Toparlı vd. 2000: 75). 1387'de İskenderiye'de yazılan İrşâdü'l-Mülûk'te **kat**, “tabaka” ve “nezd, huzur” anlamlarındadır: *iki kat ton içinde* “iki kat elbise

4 Eserin müellif nüshası bugüne ulaşmamıştır. Nuri Yüce, Zemahşerî'nin Arapça kelime ve cümlelerin altına Türkçelerini yazıp yazmadığını tartışır ve yazdığı sonucuna ulaşır. Esasen bilinen en eski nüshalar Harezmi Türkçesi ve Farsça tercümeli nüshalardır ve 13. yüzyıla aittir (Yüce 1993: 7-9).

içinde”, *seniñ benim katımda bar turur* “senin, benim yanımda vardır” (Toparlı 1992: 548). 1391’de Mısır’da yazılan Gülistan Tercümesi’nde **kat**, “yan, nezd, huzur” anlamındadır: *bir mu‘allim katına bir oglannı kitürüp koydılar; bir kişini kördüm, katındaki nökerine ayttı* “bir adamı gördüm, yanındaki hizmetkâra söyledi” (Karamanlıoğlu 1989: 289-290). 14. yüzyıl sonları veya 15. yüzyıl başlarında yine Mısır’da yazılan Münyetü’l-Guzât’da **kat**, “yan, nezd, huzur” ve “büklüm, kat” anlamlarında kullanılır: *menim katımda ‘amellerniñ yaħşırakı ol turur kim...* “benim indimde amellerin daha iyisi odur ki...”, *...bükülür, iki kat bolur* (Uğurlu 1987: 210).

Harezmi döneminden sonra da Batı ve Doğu Türkistan’da **kat** kelimesi devam eder. Çağatay döneminin önemli sözlüklerinden Senglâh Lügati’nde **kat**’a “tabaka” anlamı verilir (Clauson 1972: 593). “Defa” anlamı için Çağatay Türkçesinde **katla** kullanılır: *üç katla* (Eckmann 1988: 78). Bu anlamları birkaç örnekle gösterelim. 14. yüzyıl sonlarıyla 15. yüzyılın ilk yarısında Semerkant’ta eser veren Sekkâkî’den: *gonçe ağızlar guncıdın kat kat bu bağrım kan irür* “gonca ağızlıların nazından bu bağrım kat kat kandır”; *felekniñ kâmeti iglip bolur sehmiñdin ikki kat* “senin korkundan feleğin boyu iki kat olur”; *baħr-ı bî-pâyân katında lâ-büd uftangay ħabâb* “elbette sonsuz deniz karşısında kabarcıklar utanır”; *körerler toydın artukrak tümen miñ katla heycânı* “savaşı da toydan (ziyafetten) on bin kat daha fazla (güzel) görürler” (Eraslan 1999: 492). 15. yüzyılın ilk yarısında ve ortalarında eserlerini Herat’ta veren Molla Lutfi’den: *gül-çehrelerniñ cevridin kat kat bu bağrım kan irür* “gül yüzlülerin cevrenden bu bağrım kat kat kandır”; *agziñ katında ħâl-i müdevver degül müdür* “ağzının yanında değirmi ben beğil midir”; *her kün maña yüz katla ger ol ay körünür* “eğer o ay her gün bana yüz defa görünürse”. Lutfi’de “defa” anlamında **kata** da vardır: *bir kata körgeli yüzün ‘ömr tiler köñül veli* “gönül yüzünü bir defa görmek için ömür diler, ancak...” (Karaağaç 1997: 509). Hîve hanı Ebulgazi Bahadır’ın 1660’ta yazdığı Şecere-i Terâkime’de **kat**, “yan, huzur, nezd” anlamındadır: *Oguz Ĥan katıga bardılar* “Oğuz Han’ın huzuruna gittiler”; *ulug atalarınñ katında...* (Kargı Ölmez 1996: 393).

Oğuzların Azerbaycan, Anadolu ve Balkanlara girip yerleşmesiyle kelime bu coğrafyalara da ulaşır. Batı Türkçesinde, Azerbaycan, Anadolu ve Balkan coğrafyasında **kat** kelimesi 13. yüzyıldan bugüne dek “nezd, yan, huzur”, “tabaka” ve “defa, kez, misil” anlamlarında kullanılmıştır. Tarama Sözlüğü’ndeki örneklerden bu durumu takip etmek mümkündür. 13. yy: Şeyyad Hamza’nın Yûsuf ve Zelîha’sından: *döndî eydür imdi bir tur varalum / ikimiz ol büt katına girelüm*, Yunus Emre’den: *gey arı gerek şeh hazretinde / ırılmadın dura sultan katında*; 14. yy: Hoca Mes’ud’un Süheyl ü Nevbahâr’ından: *görür*

5 Tarama Sözlüğü’nde *döndü*. Örnekler tarafımdan dönemin dil özelliklerine göre düzeltilmiştir.

*uş bela: odı kaldurdı baş / bile yanısar kuru katında yaş, Darîr’in Yüz Hadis Tercümesinden: nice kim benüm katumda söyledi senüñ katıñda dañı söylesün didi; 15. yy: Eşrefoğlu Rûmî divanından: dünya:nuñ bir çöp kadarca katlarında kadri yok / gözlemezler çoğını ya: azını dervişler, Velâyetnâme-i Hacı Bektaş’tan: ne la:zım biz anuñ ayağına varmak, niçün ol bizüm katumuza gelmez, 16. yy: İbrâhim’in Târîh-i Şâhî’sinden: bu deñizler katında ırmak mesa:besindedür, 17. yy: Kâtibî’den: bilmem hu:ri midür yoksa bir melek / Hak katında kabu:l olmayor dilek. Sözlüklerde de **kat**, Farsça “nezd”, Arapça “ind” karşılığı olarak gösterilir. Sofyalı Nimetullah’ın 1540’ta yazdığı Lügat-i Ni’metullah adlı Farsça-Türkçe sözlükten: *Nezd. ‘ind ma:na:sına. Mesela: nezd-i men ‘benüm katumda’ dimekdür. Şemsî’nin 1666’da istinsah edilmiş Cevâhirü’l-Kelimât adlı Arapça-Türkçe sözlüğünden: ‘İnd. kat. 19. yüzyıl başlarında Mütercim Âsım’ın ünlü sözlüklerindeki kayıtlar şöyledir. Burhân-ı Ka:tı’: Nezd. Nezdik mürâdifidir, Türkîde andan ‘yan’ ve ‘kat’ ile tâbir ederler. Ka:mus Tercümesi: ‘İnde. Bir isimdir ki mekân-ı kurb ve huzûra delâlet eder, hissî ve gerek mânevî olsun; Türkîde andan ‘katında’ ile ve Fârisîde ‘nezd’ ile tâbir olunur.’**

Tarama Sözlüğü’nde kelimenin esreli kaf ile yazılmış **kat** biçimi de tespit edilmiştir: 14. yy: Siyer-i Darir’den: *ol vakıt kim Nemrut la:in pa:diş:a:h idi, kıtında zıya:de münecimler var idi; 15. yy: Abdürrahim Efendi’nin Vahdetnâme’sinden: müşkil işler Hak kıtındadır geñez / Hak ata:sı ka:biliyyet istemez, Ahmed Bîcân’ın Envârü’l-Âşıkîn’inden: ya: rabbi: kangı kuluñ senüñ kıtıñda azizdür, 16. yy: Üsküp kadısı Âşık Mehmed Çelebi’nin Tibr-i Mesbuk tercümesinden: mal, halkuñ kıtalarında eşref-i eşya: olmak va:zıhdur. 18. yy: Darendeli Kâtibzâde Bakayî’nin 1769’da yazdığı manzum Battal Gazi destanından: Hak kıtında za:yi olmasın heman / hem suçum bağışlagıl ya: pehlevan.*

Tarama Sözlüğü’nde **kat**’ın “tabaka; defa” anlamı kaydedilmemişse de örnekler arasında bu anlamda **kat** kelimesi de vardır. 15.yy: Hibetullah bin İbrâhim’in Sâatnâme’sinden: *ol yidi kat yirler ol öküz katında yidi mercimek kadar degüldür; 16. yy: Zâtî’den: benüm katumda a:la:dur eşigüñ / dokuz kat çarğdan ey ma:h biñ kat.*

“Kat, defa, kerre” anlamında **katla** kelimesi de Tarama Sözlüğü’nde bulunmaktadır: 13. yy: Şeyyad Hamza’nın Yûsuf ve Zelîha’sından: *yazılmış ben Yu:sufdan sen Ya:kuba / sela:m olsun biñ katla saña baba; 15. yy: Rûşenî divanından: yeğ durur biñ katla dimiş ol Emin / zıkr-i ğodbinden emi:nü’l-müznibin.*

Bugünkü Türk lehçelerinin çoğunda da **kat** kelimesi ve bazı türevleri canlı olarak yaşamaktadır. Aşağıda bunları lehçe grupları hâlinde gösteriyorum.

Oğuz (Güney-Batı) Türk Lehçeleri

Türkiye Türkçesi: Bu lehçede kelimenin çeşitli anlamları bildirinin başında gösterilmişti. Kosova Türk ağızlarında ayrıca **kat**, “parça elbise”; **kat ruba** “takım elbise” anlamında kullanılır. Türkiye Türkçesindeki **katmer** kelimesi ilgi çekici bir türevidir. “Tabaka” ve “kat kat yufkayla oluşturulan bir tür börek” anlamındaki **katmer** Hasan Eren’e göre +*mar* ekiyle türetilmiştir. Eren, Kırgızca **katmar** “sıra, kat”, Karakalpakça **katmar** verilerini de tanık olarak gösterdikten sonra +*mar* eki için Türkçe *kuş+mar* “kuş tuzağı”, Kırgızca *sözmör* “dilbaz, geveze” örneklerini verir (Eren 1999: 218). Gülensoy’da Kazakça **katparlı** örneğini de buluruz. Gülensoy’da ayrıca kelimenin **katmer** olarak Arapçaya, **kathméri** olarak Kıbrıs Rumcasına geçtiği bilgisini de buluruz (Gülensoy 2007: 477). Türkiye Türkçesindeki **katman** kelimesi Cumhuriyet döneminde yapılmıştır ve daha çok jeoloji, sosyoloji, dil bilimi gibi alanlarda “tabaka” anlamında kullanılır.

Gagavuz Türkçesi: **kat.** kat (Gaydarci vd. 1991: 138).

Azerbaycan Türkçesi: **gat.** 1. sıra, tabaka, 2. (binanın) katı, 3. bükülme yeri, 4. defa, kere (Altaylı 1994: 469).

Türkmen Türkçesi: **gat.** 1. sıra, tabaka, 2. (binanın) katı. Türkmencede “bina katı” için **gatbar**, “katman” anlamında **gatlak** türevleri de vardır (Tekin vd. 1995: 237-239).

Karlık (Güney-Doğu) Türk Lehçeleri

Özbek Türkçesi: **kat.** 1. tabaka, 2. kıvrım, 3. belli kalınlıktaki yayvan nesnelerin her bir katı, 4. sahife, varak, 5. defa, kere -sözlükte ayrı madde- (Äkâbirof vd. II 1981: 560). Özbekçede “katman” anlamında **katlam**, “defa” anlamında **katla** kelimeleri de vardır. İlgi çekici bir birleşik kelime de “gebe” anlamındaki **ikkikat**’tır (Äkâbirof vd. I: 320). Ancak Özbekçedeki asıl ilgi çekici kelime **kavat**’tır. Kullanım sıklığı **kat**’a göre daha fazla olan **kavat**, Türkiye Türkçesinde görülen bütün anlamlara da sahip görünüyor: 1. kat, tabaka, 2. (binanın) katı, 3. (raf vb şeylerin) katı, 4. yan, sıra, saf, 5. defa, kere, 6. (elbise) takımı Äkâbirof vd. II 1981: 531).

Yeni Uygur Türkçesi: **kat.** 1. defa, 2. alt, bodrum. Yeni Uygurcada “binanın katı” ve “tabaka” anlamında kullanılan söz ise **katlam**’dır (Necip 1995: 225-226).

Kıpçak (Kuzey-Batı) Türk Lehçeleri

Kırgız Türkçesi: **kat.** tabaka, sıra. **Kat kat.** tekrar tekrar. “Sıra, tabaka” ve “beraber” anlamlarına gelen **katmar** türevi ilgi çekicidir (Yudahin 1998:

416, 418). Ancak Kırgızcada da daha sık kullanılan ve çok anlamlı olan kelime **kabat**’tır: 1. sıra, tabaka, 2. (binanın) katı, 3. defa (Yudahin 1998: 378).

Kazak Türkçesi: **kat.** kat, tabaka, katman. Kırgızcadaki **katmar** kelimesi Kazakçada **katpar** biçimindedir ve “1. kat, katmer, 2. kırıksıklık” anlamındadır (Koç vd. 2003: 299, 301). Kazakçada da **kabat** çok anlamlıdır ve daha sık kullanılır: 1. kat, sıra, tabaka, 2. nesnenin katlanan yeri, 3. (binanın) katı, 4. defa, kez, kere, 5. birlikte, beraber *-eki uşak kabat köterildi* “iki uçak birlikte havalandı-” (Koç vd. 2003: 267).

Karaçay-Malkar Türkçesi: **kat.** 1. kat, tabaka, 2. yan, yanı, yakını. **Katlam.** kat, tabaka. **Kabat.** 1. defa, kere, 2. (binanın) katı (Tavkul 2000: 247, 248, 233).

Kırım Tatar Türkçesi: **kat.** 1. kat, tabaka, 2. etaj. **Katmer.** 1. katlı, kıvrımlı, 2. kıvrım. **Katmer gul.** bir tür gül (Asanov vd. 1988: 79-80).

Kazan Tatar Türkçesi: **kat.** 1. yan, taraf, 2. civar, 3. durulan, yaşanılan yer, 4. birisinin önü, karşısı, 5. karşısında, 6. kat, tabaka, katman, 7. kere, defa. **Katında.** yanında, önünde; huzurunda. **Katlam.** 1. tabaka, kat, 2. katman. **Katlav.** katlam, kat, tabaka. **Kabat.** defa; yeniden, tekrar; kat. (Öner 2009: 161, 151).

Kuzey-Doğu Türk Lehçeleri

Altay Türkçesi: **kat.** kat, sıra: *camıncızı altı kat ak torko boldı* “yorganı altı kat beyaz ipekten idi” (Gürsoy-Naskali – Duranlı 1999: 100).

Hakas Türkçesi: **Ĥat.** kat, defa, kere. **Ĥati.** defa, kere, kez: *nince nince ĥati* “çok kez”. **Ĥatpar.** giyside kıvrım, pırpır (Arıkoğlu 2005: 157-160).

Şor Türkçesi: **kat.** 2. kat, tabaka, 3. sıra, dizi, takım. **Kat komus.** armonika, akordeon. **Katpaş.** 2. kıvrım, elbise kıvrımı, pli (Tannagaşeva-Akalın 1995: 43-44).

Tuva Türkçesi: **ka’t.** sıra, kat, dizi (Ölmez 2007: 193).

Saha Türkçesi: **xat.** çifte, iki katlı; tekrar. **Kutta, gutta.** birlikte (Räsänen 1969: 241).

Çuvaş Türkçesi: **xut.** 1. kat, balkon (tiyatroda), sıra, dizi, saf, 2. yan, taraf, yön, çevre, 3. defa, sefer, kere. **Xut kupäs.** garmon. **Xutlam.** kırma, kıvrım, buruşuk, karışık, buruşukluk. **Xutlām.** katman, tabaka, kat, toplumsal sınıf, tabaka (Bayram 2007: 276-277).

* * *

Görüldüğü gibi **kat** sözünün ilk anlamı “tabaka”dır. Eski Uygur

metinlerinde ev, örtü, hendek, altın madeni, dağ vb şeylerin tabakalarını anlatmak üzere **kat** kelimesi kullanılmıştır. 930 tarihli Irk Bitig’de görülen “binanın alt katı” anlamının bugünkü Uygur Türkçesinde de görülmesi ilgi çekicidir. Şüphesiz “alt, alt kat” anlamı “tabaka” anlamından gelişmiştir ve Irk Bitig’den sonra Kutadgu Bilig’de de örneklerine sık rastlanmaktadır. Uygur metinlerinden itibaren “tabaka” anlamından gelişen diğer bir anlam “kat yeri, kıvrım”dır. Bu anlam da Uygur metinlerinden bugüne dek uzanmaktadır.

12. yüzyıla gelinceye kadar “defa” anlamına rastlamayışımız ilgi çekicidir. **Kat**’ın “defa” anlamını ilk defa 12. asırda, Harezmi coğrafyasında Zemahşeri’nin sözlüğünde görürüz. Yenisey yazıtlarından o tarihe kadar “defa” için **kata** kelimesi kullanılmıştır. Kâşgarlı da “defa” anlamı için **kata**’yı verir. **Kata** bu anlamda Çağatay Türkçesinin ilk dönemlerine dek devam etmiş; sonra da yerini Batı Türkçesinde **kat**’a, Doğu ve Kuzey Türkçelerinde **katla**, **kabat/kavat**, **kat** kelimelerine bırakmıştır. Bu anlamda **kat**, Hakas ve Çuvaş lehçelerine dek uzanmıştır. “Defa” anlamında **katla**, ilk defa 1310’da, Seyhun boylarında, Rabguzî’nin eserinde görülür; Mısır coğrafyasında ve Çağataycada devam ederek bugünkü Doğu ve Kuzey Türkçelerine ulaşır. Batı Türkçesinin ilk asırlarında da **katla** vardır.

“Defa” anlamının da “tabaka” anlamından geliştiğini düşünüyorum. Nesnelerin tabaka tabaka, söz gelişi iki tabaka, üç tabaka olmasından hareketle **kat**, “defa” anlamını da yüklenmiştir. Buradan “tekrar” ve “iki, ikili” anlamları da gelişmiştir. Bu son anlamları Kazakçada ve Sahacada görmekteyiz.

Kat’ın ancak çekimli şekilleri (kat + iyelik eki + bulunma hâli eki) “yan, huzur, nezd” anlamlarında kullanılmıştır ve Kâşgarlı Mahmud tarafından Oğuzlara mahsus olarak gösterilmiştir. Ancak Kutadgu Bilig’de, Karahanlı dönemi Kur’an tercümesinde **kat** bu anlamda kullanıldığı gibi Mısır coğrafyasında ve Çağataycada da kullanılmıştır. Batı Türkçesinde de elbette yaygın bir kullanımı vardır.

“Elbise için takım” anlamı ilk defa 14. yüzyılda, Harezmi coğrafyasındaki Nehcü’l-Ferâdis’te görülür. Bu anlamın da “tabaka”dan çıktığı muhakkaktır. Bugünkü Türkiye Türkçesinde ve **kavat** biçiminde Özbek Türkçesinde de bu anlam vardır. Metinler daha dikkatli taranırsa şüphesiz diğer lehçelerden bazılarında ve Doğu ve Batı Türkçelerinin tarihî dönemlerinde bu anlama rastlanması mümkündür. Kelimenin bu anlamla Arapçaya geçmiş olması da bu görüşü destekler.

Tabaka tabaka veya kıvrımlı olan çeşitli nesnelere için de **kat** kullanılmıştır. Binanın katları bu anlamda ilk akla gelen kullanımdır. Özbekçede **kat**’ın “sahife, varak” anlamında, **kavat**’ın “raf katları” anlamında kullanılması; Şorcada **kat komus**’un, Çuvaşçada **xut kupās**’ın “akordeon, garmon” anlamlarında

kullanılması; Kırım Türkçesinde bir gül türü için **katmer gül**, Özbekçede “gebe” için **ikkikat** ve “lahana” için sözlü olarak tespit ettiğim **kırkkavat** hep tabaka tabaka ve kıvrım kıvrım anlamlarından hareketle ortaya çıkmıştır.

Nihayet tabaka, kıvrım vb anlamları ifade etmek üzere **kat**’tan çıkmış olan **katmar / katmer / katpar / gatbar, gatlak, katman, katlav, katlam, xutlam, katpaş** gibi türevler dikkate değer. **Kabat/kavat** biçimlerinin nasıl ortaya çıktığı zihnimde bir soru işareti olarak durmaktadır. Acaba bir inorganik türeme mi söz konusudur; yoksa Farsçadan bir geri ödünçleme mi? Bu konu araştırılmaya değer.

* * *

Kat, Güney Sibiry ve Kansu’dan Kazak bozkırlarını aşarak Karadeniz’in kuzeyine; Doğu ve Batı Türkistan’ı aşarak Azerbaycan, Anadolu ve Balkanlara uzanırken komşu milletlerin dillerine de girmiştir. Durumu, Günay Karaağaç’ın *Türkçe Verintiler Sözlüğü*’nden izleyelim. Farsça **kabat, kavat, kat** “kat, katman; kıvrım, büklüm, eklem”; Arapça **kāṭ** “kat; takım elbise”; Rusça **kotomá, kotómka** “muhafaza, kutu; torba, çanta”; Ermenice **kat** “apartman bölmesi, daire; kıvrım; kat, defa, kere”, **katkat** “katıyla, çok katlı veya kıvrımlı, buruşuk”; Romence **cat** “bina katı”, **cută** “kıvrım, buruşuk”; Bulgarca **kat** “kat, katman; bina katı, daire; takım, grup; defa, kere”; Sırpça **kăt** “sıra, dizi; dizi dizi, kat kat durumunda olan; bina katı; kat kat iplik”; Arnavutça **kat, katë** “kat, apartman katı”; Makedonca **kat** “kat, tabaka”; Yunanca **kāti, kát** “bina katı; kat, tabaka” (Karaağaç 2008: 458).

Sırpça-Hırvatçadaki duruma bir de Abdullah Şkalyiç’in “Sırp-Hırvat Dilinde Türkizimler” kitabından bakalım: **Kăt**. 1. tabaka, katman, 2. bina katı, 3. elbise için parça, takım elbise, 4. dürbünün görüntüyü büyütme katı (Şkalyiç 1965: 400). Arnavutça elektronik sözlüğe göre **kat**, 1. bina katı, dolaplardaki üst üste bölmeler, 3. botanikte aynı boydaki bitki ve ağaç türleri anlamlarındadır.

Son olarak **kat** kelimesinin kök olmadığını, onun da bir türev olduğunu belirtelim. A. von Gabain, A. J. Joki, James R. Hamilton ve Gülensoy’un da kabul ettiği gibi **kat**, *ka-* fiilinden *-t* isim yapma ekiyle türemiştir (Doerfer 1967: 467, Hamilton 1998: 183, Gülensoy 2007: 474). DLT’de Yağma lehçesine ait bir kelime olarak gösterilen *ka-* “sandığa doldurmak” anlamındadır (yazma 554). *Kat-* ve *kar-* fiilleri de hiç şüphesiz *ka-*’nın ettirgen çatı eki almış biçimleridir ve **kat** ile köktaşlırlar.

Kaynaklar

- ÄKÂBİROV, S. F. vd. *Uzbek Tilining İzâhli Lugâti II*, Moskva, 1981.
- ALTAYLI, Seyfettin, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü II*, İstanbul 1994.
- ARAT, Reşid Rahmeti, *Edib Ahmed Yükneki - Atebetü'l-Hakayık*, İstanbul 1951.
- ARAT, Reşid Rahmeti, *Yusuf Has Hâcib – Kutadgu Bilig I Metin*, İstanbul 1959.
- ARAT, Reşid Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, Ankara, 1965.
- ARAT, Reşid Rahmeti, *Yusuf Has Hâcib – Kutadgu Bilig II Çeviri*, Ankara 1974.
- ARIKOĞLU, Ekrem, *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara 2005.
- ASANOV, Ş. A., Garkavets, A. N., Useinov, S. M., *Krımskotatarsko-Russkiy Slovar'*, Kiyev 1988.
- ATA, Aysu, *Kıyasü'l-Enbiyâ II Dizin*, Ankara 1997.
- ATA, Aysu, *Nehcü'l-Feradis III Dizin-Sözlük*, Ankara 1998.
- ATA, Aysu, *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) – Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, Ankara 2004.
- BAYRAM, Bülent, *Çuvaş Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlük*, Konya 2007.
- BAZİN, Louis, *Les Systemes Chronologiques dans le Monde Turc Ancien*, Budapest-Paris 1991.
- BOROVKOV, A. K., *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII. – XIII. Yüzyıllar)* (Rusçadan Çevirenler: Halil İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu), Ankara 2002.
- CLAUSON, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.
- ÇAĞATAY, Saadet Ş., *Altun Yaruk'tan İki Parça*, Ankara 1945.
- DOERFER, G., *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden 1967.
- Drevnyeturkskiy Slovar'*, Leningrad 1969.
- ECKMANN, Janos, *Çağatayca El Kitabı* (çeviren: Günay Karaağaç), İstanbul 1988.
- ERASLAN, Kemal, *Mevlâna Sekkâkî Divanı*, Ankara 1999.
- ERCİLASUN, Ahmet B., “La Enklitiği ve Türkçede Bir ‘Pekiştirme Enklitiği’ Teorisi”, *Dil Araştırmaları*, sayı: 2 (Bahar 2008), Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet B., *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara, 2010.
- ERDAL, Marcel, *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston 2004.
- EREN, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999.
- GAYDARCİ, G. A., Koltza, E. K., Pokrovskaya, L. A., Tukan, B. P. (Rusçadan aktaranlar: İsmail Kaynak – A. Mecit Doğru), *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, Ankara 1991.
- GÜLENSOY, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I*, Ankara 2007.
- GÜRİSOY-NASKALİ, Emine – Duranlı, Muvaffak (hazırlayanlar), *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara 1999.
- HAMILTON, James Russel, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (Türkçe çeviri: Vedat Köken), Ankara 1998.
- KARAAĞAÇ, Günay, *Lutfi Divanı - Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Ankara 1997.

- KARAAĞAÇ, Günay, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Ankara 2008.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, *Seyf-i Sarâyî – Gülistan Tercümesi*, Ankara 1989.
- KARGI ÖLMEZ, Zuhâl, *Ebulgazi Bahadır Han – Şecere-i Terâkime*, Ankara 1996.
- KÂŞGARLI MAHMUD, *Divânü Lûgati't-Türk – Tıpkıbasım*, Ankara 1990 (Türkçe tercüme, Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu tarafından hazırlanan basılmamış eserden).
- KOÇ, Kenan - Bayniyazov, Ayabek - Başkapan, Vehbi, *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 2003.
- KORMUŞİN, İ. V., *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii – Teksti i İssledovaniya*, Moskva 1997.
- NECİP, Emir Necipoviç, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Rusçadan çeviren: İklil Kurban), Ankara 1995.
- ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları II, III*, İstanbul 1939, 1940.
- ÖLMEZ, Mehmet, *Tuvacanın Sözcüğü – Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle*, Wiesbaden 2007.
- ÖNER, Mustafa, *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 2009.
- RÄSÄNEN, Martti, *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki 1969.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ, *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul, 1317.
- ŞKALYİÇ, Abdullah, *Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku*, Sarajevo 1965.
- TANNAGAŞEVA, N. N. Kurpeško – Aklın, Şükrü Halûk, *Şor Sözlüğü*, Adana 1995.
- Tarama Sözlüğü IV*, Ankara 1969.
- TAVKUL, Ufuk, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 2000.
- TEKİN, Şinasi, *Uygurca Metinler II: Maytrisimî*, Ankara 1976.
- TEKİN, Talat – Ölmez, Mehmet – Ceylan, Emine – Ölmez, Zuhâl – Eker, Süer (hazırlayanlar), *Türkmence – Türkçe Sözlük*, Ankara 1995.
- TOPARLI, Recep, *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*, Ankara 1992.
- TOPARLI, Recep – Çögenli, M. Sadi – Yanık, Nevzat H., *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*, Ankara 2000.
- TOPARLI, Recep – Vural, Hanifi – Karaatlı, Recep, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 2003.
- Türkçe Sözlük*, Ankara 2005.
- UĞURLU, Mustafa, *Münyetü'l-Guzât*, Ankara 1987.
- YUDAHİN, K. K., *Kırgız Sözlüğü II* (Türkçeye çeviren: Abdullah Taymas), Ankara 1998.
- YÜCE, Nuri, *Mukaddimetü'l-Edeb*, Ankara 1993.